

Kecskés Tímea

A demokrácia „oroszosítása”

Nyolc évvel a *(Poszt) Szovjet Füzetek* legutóbbi számának megjelenését követően 2008 végén a Krausz Tamás és Szvák Gyula szerkesztette sorozat Irina Glebova *Hogyan boldogult Oroszország a demokráciával?* című kötetével, illetve Sz. Bíró Zoltán *Oroszország visszatérése* című tanulmánygyűjteményével bővült. Jelen írás Irina Glebova kötetének részletesebb megismerését ajánlja olvasóinknak.

A *(Poszt) Szovjet Füzetek* tizenhatodik kötetében Glebova – miként azt munkájának címe is jelzi – egy napjainkban világszerte újra széles körben taglalt kérdést vizsgál: Oroszország és a demokrácia viszonyát. Bár ez új témája a történelemtudományak és a politológiának, igazán érdekessé 1990-től, a Demokratikus Oroszország-koalíció formális megalakulásától, de még inkább 1991 augusztusától vált, amikor Borisz Jelcin „hirtelen felindulásában” betiltotta a kommunista pártot. Azóta aligha van olyan Oroszországgal foglalkozó politológus vagy szakértő, akit ne foglalkoztatna és készítené véleménynyilvánításra a kérdés. Glebovát éppen ezeknek a véleményeknek, vagy ha még pontosabban akarunk fogalmazni: ezen álláspontoknak a putyini korszakban tapasztalható egyre erőteljesebb kritikai hangneme ösztönözte megszólalásra. E változást a szerző néhány igen karakteres és csalódást tükröző idézettel illusztrálja munkája bevezetőjében: „a demokráciába való átmenet helyett »rekonfiguráció« zajlik, a korábbi rendszer és a pluralizmus egyes elemeinek felhasználásával” (S. White); „a korlá-

tozott etatista demokrácia »szervesen összeforrt a hagyományos orosz kormányzási móddal«” (I. Pantyin); „a társadalom a szó szoros értelmében visszatért saját múltjába” (V. Buldakov); „Putyin, amikor hozzákezdett a Jelcin alatt szétforgácsolt, jól bevált orosz típusú állam helyreállításához, a tradicionalizmus megerősödését okozta, ... s a közeljövőben minden bizonnyal egy sajátos, posztsovjet brezsnyevizmus vár ránk” (L. Sevcova).

Bár azt Glebova is elismeri, hogy a nyugati típusú demokrácia Oroszországban megmaradt pusztán fantomnak, és a változások iránya más, mint amire az orosz társadalom számított, sőt eltér attól is, amit az új orosz rendszert létrehozó hatalom ígért, azonban vitatkozik azokkal a szakértőkkel, akik azt sugallják, hogy Oroszország és a demokrácia összeférhetetlen egymással. Álláspontja szerint Oroszország nem vallott kudarcot a demokráciával – elsajátította, felhasználta, a maga képére formálta a rendelkezésre álló demokráciamodelleket. Erre utal már munkája címében is, amely nyilvánvaló reakció L. Sevcova orosz politológus *Hogyan vallott kudarcot Oroszország a demokráciával – a politikai visszarendeződés* című cikkére.

Meggyőzően és igen szellemes példákkal élve Glebova arra tesz kísérletet, hogy a hatalom és a nép közti kapcsolat bemutatásán keresztül értesse meg az orosz társadalomnak a demokráciához fűződő sajátos viszonyát, vázolja fel e demokráciának a nyugatitól eltérő legfőbb jellemzőit, s bizonyítsa: Oroszország nem vallott kudarcot a demokráciával. Nem állítja,

hogy nem boldogulhatott volna jobban, csupán azt, hogy nem vallott kudarcot. Munkájának egyik legnagyobb erénye, hogy jelenkori vizsgálódásait – amelynek központi tárgya a posztszovjet ember – az orosz történelem kontextusában helyezi el és értelmezi. Vagyis a posztszovjet ember és a posztszovjet társadalom jellemvonásait nem nyugati társaihoz, hanem a *homo sovieticus*hoz viszonyítja. Történelmi példáit és párhuzamait az orosz történelemből meríti – olykor messze visszanyúlva a 17–18. századi eseményekhez – annak érdekében, hogy értelmezze a 20–21. századi orosz átmenetet és napjaink történéseit. A nép és a hatalom jelenlegi viszonyrendszerének ábrázolásához olyan fogalmakat használ és definiál (újra), mint néphatalom, image, „befőttkultúra” „olaj-földgáz kultúra” vagy az „újorosz elit”.

Írásának középpontjában a posztszovjet ember jellemvonásai és a *homo sovieticus*tól való különbözősége, a hatalom és a vezető réteg változása és szélesebb társadalomhoz való viszonya, illetve a tömegfogyasztásnak mint új jelenségnek ezekre gyakorolt hatásai állnak, s ezek leírása és jellemzése során vázolja fel a demokrácia sajátos orosz típusát.

Az első fejezet – *A kettészakadt társadalom* – már címével is utal arra a szociokulturális szakadásra, amely az orosz társadalmi és politikai berendezkedést az elmúlt két évtizedben jellemezte, és amit Glebova az orosz *modernity* részeként mutat be. Napjaink Oroszországában „két, egymással ellenséges kulturális beállítódás párhuzamos létezése figyelhető meg” – állítja a szerző –, gazdasági alapon ez váltotta fel a 20. századi „néphatalom” egyeduralmát. Részletesen jellemzi mindkettőt: az aktív, a Nyugat felé látszólag nyitott „olaj-földgáz kultúrát”, illetve a passzív, zárt, kis megtakarított pénzt be-

főttesüvegekbe gyűjtő „befőttkultúrát”, hierarchikus elhelyezkedésüket, egymáshoz való viszonyukat és az oroszországi lét alapvető kérdéseivel kapcsolatos érdeklentéseiket. A „befőttkultúra” – melyet „tömegként”, „talajként”, „gyökérként” is gyakran említ – azt a legalsóbb rétegektől a középrétegekig tartó társadalmi többséget jelenti, amely Glebova szerint napjainkban nélkülöz minden belső összetartó erőt: strukturálatlan, ideológiailag semleges, atomizált, távol helyezkedik el a hatalomtól, s legfőbb célja minden szinten a túlélés. Bár a „tömeg”, a „talaj” tovább is differenciálható a legszegényebb tíz százalékra, illetve a legszegényebb és középréteg között elhelyezkedő „köztes csoportra” (ez az oroszországi háztartások 70 százaléka), ez nem változtat lényegesen monolitikus strukturálatlanságán. A legutóbbi évek szociális kedvezményezettjei ugyanis csupán a legalsóbb rétegek voltak, nem pedig a középréteg alattiak, így a „tömeg” döntő többsége továbbra is kívül maradt a gazdasági és szociális politika látóterén.

A „befőttkultúrával” a társadalom elenyésző kisebbségét kitevő „olaj-földgáz kultúra” képviselői állnak szemben, vagyis az orosz lakosságnak az a legmagasabb bevétellel rendelkező két százaléka, illetve az őket kiszolgáló szűk (közép)réteg (az oroszországi családok 20 százaléka), akiknek a bevételei valamilyen módon mindig az olajdollároktól függnék. Ez a szűk társadalmi csoport – Kljucsevszkij kifejezésével élve mint uralkodó „szklad” – önös érdekeit érvényesíti a politika színterén. Glebova abban látja a mai hatalom instabilitásának legfőbb okát, hogy „csak egy rendkívül szűk réteg társadalmi érdekeit képes kiszolgálni”, és ezzel magányos létre szorítja a túlélésre törekvő, érdekképviselet nélküli tömeget. A hatalom az elit

eszköze lett, kiszolgáltatott helyzetbe kerül és „függ az elittől, de ugyanakkor a néptől is, hiszen legitimitásának forrása a nép, úgy kell tennie, mintha a nép érdekei vezetnék”, hogy az képes legyen időnként egységbe tömörülve a szavazásra.

Glebova szerint a két kultúra közötti szakadékot – hasonlóan szovjet rendszerhez – a jelenlegi hatalomnak is át kell hidalnia, s ezt az „image”-zsal igyekszik megtenni. Az „image” – legyen az a hatalom, a nép, a demokrácia vagy a rend imázsa – mint a „valóságot helyettesítő képzet” elleplezi a valóságot, „létrehozva mellette és helyette egy másik realitást”. Az illúziókeltés pedig alkalmas arra – különösen a hatalom kezében –, hogy elterelje a valóságról a figyelmet. Az igazi politika a nem nyilvános szférákban zajlik, a teátrális nyilvános politikát pedig a társadalom komolytalan színjátéknak tartja – állapítja meg Glebova. Azt is hozzáteszi azonban, hogy a többség számára a hatalom körvonalazhatatlan és ködös fogalom, csupán annyi érzékelhető belőle, hogy a hatalom és a nép érdekei szinte nem is érintkeznek.

A szerző ugyanakkor vitatkozik Sevcovának és másoknak a restaurációra utaló kijelentésével, és azt igyekszik bizonyítani, hogy mindez nem a régi rosszhoz való „politikai visszarendeződést” jelent. A két kultúra kapcsolódása ugyanis szerinte nemcsak a közös gyökerekben lelhető fel, hanem abban a mechanizmusban is, hogy a „talaj felszínre vezeti a legenergiusabb »népvezéreket«, más néven »újoncokat«, akik „a feltörekvés során megtagadják gyökereiket és átnevelik magukat”, s már így lesznek a hatalmi rendszer részei. Emellett – teszi hozzá – a felsőbb társadalmi rétegek és a „talajhoz” tartozók egyaránt a fogyasztók közösségének tagjai, ízlésüket a tömegkultúra formálja, s ez egyfajta társadalmi egységet hoz létre, vagy legalábbis

egymáshoz hasonlóvá alakítja a társadalom alsó és felső rétegeit. A tömegfogyasztás azonban – minden várakozás ellenére – nem gátolja a társadalom szakadását, sőt ellenkezőleg, alapvető és gyökeres különbségeket okoz a két kultúra között. Mindenekelőtt azért, mert az „olaj-földgáz kultúra” nem a hazai piacra orientálódik, így lényegében nem is érdeklik a hazai fogyasztók. Olyannyira nem, hogy a *homo postsovieticus* életének legegyszerűbb, leghétköznapiabb mozzanatai is mindmáig komoly erőfeszítést igénylő problémák.

A szerző a második fejezet (*Az orosz hatalom a tömeges fogyasztás társadalmában*) két külön alfejezetében tárgyalja a posztsovjett társadalom, illetve a hatalom elmúlt évekbeli átalakulását, ezen belül is elsősorban az orosz tömegfogyasztói kultúrára, az élet individualizálódására, a demokrácia fogalmának elhasználódására, illetve a kegyenchatalom jelenségének továbbélésére koncentrálva.

A kilencvenes évek elején nagy hirtelenséggel berobbant tömegfogyasztói kultúra – a társadalmon belüli szociokulturális szakadás mellett – Glebova szerint igen sajátosan hatott az orosz tömegekre. A korábbi totálisan átpolitizált szovjet kultúrát ugyanis felváltotta a mindennapi élet westernizálódott kultúrája, „egy mélyen individualista kultúra, amely a politikai élet szintje alatt éli életét”. A szerző szerint a jelenkor orosz főszereplőjét, a *homo postsovieticus* a célratörés, a cinizmus, az anyagiasság, a szélsőséges egoizmus, az aszociális viselkedés, lényegében tehát az antidemokratikus életfelfogás, valamint az ideálok hiánya jellemzi. Nem véletlen tehát, hogy a kilencvenes évek közepétől a többség egyre negatívabban értékeli a szólásszabadságot, a többpárti választásokat, a demokratikus intézményeket, Oroszország közeledését a Nyugathoz, s a közvélekedésben

egyre nyíltabban fogalmazódik meg a rend, a nyugalom és az erős kéz igénye. Az orosz társadalomfelfogásban a szabadságnak és a demokráciának a nyugati felfogástól eltérő a viszonya: a felmérések azt mutatják, hogy az orosz állampolgárok szemében a szabadságnak sokkal magasabb az értéke (47%), mint a demokráciának (21%). A szabadságon hagyományosan a szabad akaratot (*volja*) értik, amely individuális, társadalmi berendezkedéstől független, nem szabályozza törvény, nem korlátozza társadalmi norma. Ez az új jelenség – amellet, hogy igen gyorsan devalválta a demokrácia fogalmát – a hatalmat is új helyzet elé állította. A posztszovjet ember képzete a stabilitásról ugyanis ma szorosan kapcsolódik a nélkülözés hiányához, szemléletét leginkább a személyes anyagi érdek motiválja. S ilyen igényeket fogalmaz meg a hatalom irányába is. Épp ez a helyzet a legfőbb veszélyforrás a hatalom szempontjából: egyfelől ott van az állampolgárok szociális támogatásra és stabilitásra irányuló igénye, az össznemzeti érdek iránti érdektelensége, másfelől pedig a hatalom szociális kérdésekhez való közönye. Ám paradox módon ez a konfliktusos helyzet készíti a hatalmat és a társadalmat a kölcsönös együttműködésre is. A hatalom számára ugyanis elengedhetetlen egy lojális választói réteg megléte, a társadalom pedig erőt, stabilitást, segítséget és önkorlátozást vár a hatalomtól.

Glebova annak ellenére is tagadja a „politikai visszarendeződést”, hogy elismeri: a mai orosz hatalom több ponton is hasonlóságot mutat a régi rendszerekkel. Sőt elismeri azt is, hogy bizonyos értelemben a jelenkori hatalom – az úgynevezett kegyenc-hatalom – is az orosz tradíciók (az egyeduralomra való törekvés) és a modern modellek (demokratikus választás) egyfajta mutációja. A kegyenchatalom gyenge, in-

gatag, befolyásolható, anyagias, magába zárkózó, távol állnak tőle a közös társadalmi problémák és a maga a nép is. Mivel ténylegesen csak kegyenceire támaszkodhat, maga kezd kitermelni ilyeneket. E kegyencek ugyanakkor – mivel magukban hordozzák az egyeduralom komplexusát, de csupán ideiglenesen a hatalom birtokosai – hajlamosak arra, hogy saját érdekeiket azonosítsák (felcseréljék) az állam- és közérdekekkel.

Tanulmányának harmadik fejezetében (*A posztszovjet hatalom képlete*) – elsősorban Jelcin elnökségén keresztül – a csúcshatalomról és annak hibáiról, tisztázatlanságáról alkot véleményt. Glebova szerint a hatalom – mint „labilis jelenség, amely különösen érzékenyen reagál a társadalmi ingadozásokra” – egyfelől meg kell hogy feleljen a „népi hatalom” kritériumainak, másfelől viszont folyamatosan a „talajtól” elszakadva felfelé koncentrálnak. A szerző ugyanilyen kettőséget lát abban, hogy Oroszország egyszerre tekinti magát a régi rendszerek örökösének és kíván elszakadni a múlttól.

Annak ellenére, hogy a demokratikus hatalom alapvető kritériuma a választási elv, Oroszországban erősen érvényesül a perszonalitás elve is. Az elnök személye határozza meg a hatalom milyenségét. Boris Jelcin „a demokratikus elvet arra használta, hogy alapot szolgáltatson egyeduralmi törekvéseihez”. Miután Gorbacsov révén szakított és leszámolt a szovjetrendszerrel, a demokrácia örvén egyeduralmódó ambícióival próbált „tradicionális jelleget kölcsönözni a modern hatalomnak”. Elnöksége pedig egy igen antidemokratikus döntéssel ért véget: az utódmegjelöléssel a „szabad választás elve torzult” és a „posztszovjet hatalmat kvázi-örökléses jelleggel ruházta fel”. Glebova véleménye szerint azonban mindez megfelelt az évszázados

orosz tradícióknak, sőt úgy véli, „Oroszországban lehet egy lapon említeni az orosz demokráciát, a monarchiát, az abszolutizmust és az elnököt”. Egyszerűen azért, mert – mint oly sok politikai-jogi fogalom a 20. században – a demokrácia is elvesztette hagyományos jelentését.

Az orosz egyeduralkodó tradíciójának másik jeleként Glebova a hatalom pártját említi, ami a hatalom részeként akkor jön létre, amikor átalakulásokra kerül sor. Nem kell, hogy programmal rendelkezzen, elég, ha az „erős hatalom image-át” képviseli. Az erős hatalom pártjának van a legnagyobb esélye a választások megnyerésére, ez pedig „megerősíti az orosz társadalom egyeduralkodó természetét”. Monopolhelyzetével pedig fel kell vállalnia azt a feladatot, hogy a társadalom közös érdekeit, az egységet képviseli.

Zárásképpen (*Befejezés: a néphatalom „új kiadása”*) Glebova az orosz történelem két társadalomszerkezeti típusát vázolja fel, a jobbágyrendszert és a néphatalmat mint önkifejezési formákat, melyek gyakran egyszerre, párhuzamosan léteznek, de a „társadalmi fejlődés bizonyos stádiumaiban az egyik vagy a másik alapelv erőteljesebben nyilvánul meg”. Ezen belül helyezi el az orosz társadalom és hatalom jelenlegi viszonyrendszerét, s megállapítja, hogy Oroszország esetében jelenleg a néphatalom új transzformációjáról kell beszélnünk. Bár a 20–21. századi átmenet nem azokat a változásokat hozta el, amelyeket a hatalom ígért vagy a társadalom várt, Glebova állítja, hogy Oroszország a maga nemében megbirkózott a demokráciával, illetve tagadja, hogy a régi rendszer restaurációjára sor került volna. „Mindenki megkapta a maga »szabadságlevelét«”. A nép felszabadult a hatalom jobbágyigája alól. A hatalom pedig megszabadult a

néptől (azaz attól a kényszertől, hogy a népet megzabolázza, sanyargassa, gondoskodjon róla, »vezesse és jó útra térítse«), a birodalmi komplexusoktól (ha nem is egészen), a Nyugattal való szembenállás kényszerétől és a messianizmustól.”

Az új orosz néphatalomban a hatalom a nép – állítja Glebova –, amely a „talaj” akaratát képviseli, s azokat választja meg, akik képesek teljesíteni az egész akaratát, s úgy cselekedni, ahogy az egész kívánja. Oroszországot leginkább az különbözteti meg a nyugati demokráciáktól, hogy a hatalom felállása másképp történik. Míg ugyanis Nyugaton a hatalom az állam és a társadalom dualizmusának politikai-jogi kifejeződése, Oroszországban az egyeduralkodó hatalom éppen e dualizmus kiküszöbölésére irányul. A hatalom megválasztása is másképp történik, így a megválasztottak, miután hatalomra kerültek, önállósággal rendelkeznek, „úgy cselekednek, ahogyan ők maguk akarnak”.

A másik oldalon viszont a hatalom meghagyja a „talaj” függetlenségét a mindennapi életben, nem szigorú instruktorként, vezetőként, hanem inkább valamiféle hűvös-közönyös, távol lakó gyámként viszonyul hozzá. S az emberek megszavazzák ezt a hatalmat, mert olyannak látszik, amilyennek látni szeretnék, érthető nyelven szól hozzájuk, s ami talán a legfontosabb Glebova szerint, hogy az állampolgárok érzik, „a külső eltérések a köztük lévő rendkívül nagy távolság, s talán a kölcsönös ellenszenv ellenére is, ők – a nép és a hatalom – hasonlítanak egymáshoz”.

(Irina Glebova: Hogyan boldogult Oroszország a demokráciával? Jegyzetek az orosz politikai kultúráról, hatalomról és társadalomról. Fordította Iván Ildikó. Budapest, 2008, Russica Pannonicana, 141 o.) ■